

СЕЛЯНСЬКЕ ГОСПОДАРЮВАННЯ В СИСТЕМІ ТОВАРНО-РИНКОВИХ ВІДНОСИН ПОРЕФОРМЕНИХ ДЕСЯТИЛІТЬ

Соціально-економічному становищу селянства другої половини XIX — початку XX ст. присвячений широкий історіографічний комплекс наукових праць [1]. Серед питань, які розглядаються у науковій літературі, процес втягування селянських мас у товарно-грошові зв'язки. В історіографії розглянуті окремі елементи входження селянських господарств у ринковий простір, стверджується про наявність широкої взаємодії хліборобів з системою товарно-грошових відносин, однак бракує цілісної картини їхнього здійснення. Рівень товарності селянських господарств, джерела фінансових надходжень, система купівлі і продажу товарів селянами, користування платними послугами в історіографії висвітлені не достатньо повно. Така ситуація і покликала появу представленої розвідки, метою якої є показати процес взаємодії селянства українських губерній Російської імперії з ринковим простором і акцентувати увагу наукової громадськості на суті цієї проблеми.

Господарське життя селянства другої половини XIX — початку XX ст. несло в собі суттєві риси попередньої феодално-кріпосницької епохи. Сільськогосподарське виробництво відзначалося примітивністю знарядь праці та технології землеробства. В основі селянського обробітку землі були традиційні сільськогосподарські знаряддя — дерев'яні плуги, борони і рала [Див.: 2, 261–262; 3, 123; 4, 212]. Щоправда, з кінця XIX ст. у селянському господарюванні набуває поширення новітня, як на той час, сільськогосподарська техніка [Див.: 5, 35, 52; 6, 31; 7, 69], однак до технологічного переоснащення як такого ще було дуже далеко.

Пореформене село відзначалося й примітивністю агрономічних підходів до вирощування сільськогосподарських культур. Застосування добрив та правильних сівозмін у селянських господарствах фактично не практикувалося. Існуючі перелогові площі використовувалися для випасу худоби, що практично унеможливлювало відновлення їх родючості [8, Отдел II, 1493–1495; 2, 244–245; 9, 30–31; 10, Гл. V, Карта № 1]. Примітивність агротехнологій у селянському господарюванні зумовлювало виснаження землі, засмічення ґрунтів бур'янами, розмноження шкідливих комах та, врешті-решт, падіння родючості.

Не кращою була ситуація у тваринницькій галузі. Селянські господарства тримали так звану «безпородну» худобу, яка мала обмежені фізичні характеристики та високий рівень захворюваності. Зокрема, у Полтавській губернії, за оцінками експертів, «до 1887 р. свиня ... являла собою безпородну, довговуху, на високих ногах, з відтягнутим животом, тварину. Малою росту, з поганим задом, поганою плодovitістю, пізнім дозріванням ...» [11, 15]. Фізично слабкі тварини хворіли, що призводило до високої смертності поголів'я. Тільки у Херсонській

губернії за один лише 1883 рік жертвами різноманітних хвороб стали більше 13,5 тис. коней, 42,7 тис. голів великої рогатої худоби, майже 116,5 тис. овець і кіз та понад 13,5 тис. свиней [Див.: 12, 6–6 зв.].

Ці явища в тваринницькій галузі мали сталий характер. І в першій третині XX ст. селекція домашніх тварин не відрізнялась від попередніх часів. Напередодні Першої світової війни поголів'я селянських коней фахівці відносили «до типу дрібної безпородної коняки» [13, 24]. А в птахівництві впродовж багатьох десятиліть «великий відсоток становить місцева безпородна курка» [14, 21].

Незадовільний стан агротехнічних заходів та селекції рослин і тварин поглиблювався проблемою малоземелля, що в сукупності давало можливість українським хліборобам вести лише самозабезпечуюче господарство. За оцінками тодішніх експертів, для продовольчого забезпечення селянської сім'ї необхідно було 9–15 дес. землі [3, 327–328; 15, 66–67; 16, 115, 121–123, 115]. В українських губерніях Російської імперії станом на 1870–1880-ті роки середній розмір землеволодіння на одне домогосподарство коливалося в межах 4,8–16,3 дес. При цьому у більшості губерній він не досягав 10 дес. А до 1916 року орні площі селянських господарств скоротилися у середньому ще у два рази [17, 28–29; 18, 10–11; 19, 8].

Продукції виготовленої селянськими господарствами не вистачало навіть на задоволення продовольчих потреб. За проведеними в 1870–1880-х роках бюджетними обстеженнями в Київській, Полтавській, Харківській, Чернігівській губерніях земельні наділи українських землеробів рідко були спроможні дати хоча б мінімально необхідні запаси для прохарчування [20, 185; 21, 123–125; 15, 74; 22, 23–24].

Щоправда, впродовж пореформеного періоду відбувалося зростання врожайності селянських нив. У 1861–1901 рр. у лівобережних губерніях збір різних зернових культур з десятини селянської землі виріс у середньому на 56%, на Правобережжі — на 55%, на Півдні України — на 80% [23, 105–106]. Збір зернових з однієї десятини з 1890-х років до 1901–1908 років зріс з 40,4 до 55 пуд. [Підрах. за: 23, 99; 24, 24]. Однак таке зростання продуктивності селянського господарювання було не достатнім для вирішення проблем продовольчого забезпечення землеробів.

Норма споживання, яка б унебезпечувала від голодної смерті, визначена тодішніми експертами, становила від 16,1 до 18 пуд. на рік у формі борошна. На кінець XIX ст. у «Південно-Західному районі» дефіцит продовольства серед селянства складав 31,5%, а кормів для худоби — 44%, у «Малоросійському» відповідно 32,5% і 70%. Лише в «Новоросійському районі» були надлишки харчових продуктів, які перевищували фізіологічну норму на 89%, але в той же час не вистачало кормів для тварин — селяни вирощували лише 14% від потрібного [25, 28].

У 1890-х роках тільки 11,6% селян Наддніпрянської України виробляли надлишки від мінімальної норми споживання. Менше 20% мали необхідні запаси хліба для харчування та частково — відгодівлі худоби. А на 68,5% хліборобів припадало менше 19 пуд. хліба і вони не мали мінімально необхідних запасів для прохарчування [Див: 26, 25, 93].

Самозабезпечуючий характер мала в селянському господарюванні не тільки землеробська діяльність. У 1860–1870-х роках хлібороби власноруч виготовляли основну масу предметів повсякденного застосування, зокрема, одяг, меблі, посуд тощо [27, Отдел II, 330–331]. Натуральні платежі практикувалися при оплаті найманої праці [Див.: 28, 7; 22, 42–44] та оренді землі [Див.: 29, 517; 30, 117, 134; 31, 258–259, 267].

У той же час, упродовж пореформеної доби поступово відбувався перехід від власноручного виготовлення необхідних предметів споживання до купівлі фабрично-заводської продукції [Див.: 32, Отдел IV, 97; 33, 44–45], який остаточно завершився на рубежі XIX–XX ст. Дослідження бюджетів селянських господарств Пединівської волості Звенигородського повіту в 1890-х роках, Херсонського повіту за той же період, Старобільського повіту Харківської губернії за 1910 рік фіксують поповнення різного домашнього облаштування шляхом придбання товарів на ринку навіть серед самих найбільш бідніших землеробів [Див.: 34, 84–92; 6, 88–91; 7, 41–51].

Крім промислових товарів, сільська місцевість стала ринком збуту продовольства. Цукор, олія, чай, горілка, цукерки, печиво, сіль, оселедці та інше — також стають неодмінними предметами купівлі українських хліборобів [Див.: 34, 86–90; 6, 70–74, 88; 7, 27–41; 35, №43, 8–9].

При цьому селянство забезпечувало процес купівлі товарної маси в умовах спекулятивних цін та фінансового шахрайства. Обміри, обвіси, спекуляція та фальсифікація товарів були невід’ємною складовою матеріального життя [36, 7; 33, 46]. Загальна динаміка цін також була не на користь селян-споживачів. У 1890-х — 1907 рр. ціни на всі товари зросли майже на третину [37, 3], а до 1912 р. — ще на 40% [38, 44].

Значних фінансових ресурсів потребувало вирішення земельного питання. При цьому слід зазначити, що вже за перші пореформені десятиліття купівельні та орендні ціни на землю зросли в рази [Див.: 29, 636; 31, 323; 39, Сводные таблицы, 58, 60], а з 1890 по 1915 рр. — ще в декілька разів [Див.: 18, 20].

Значна частина селянських господарств вдавалася до оренди. Так, у повітах Таврійської губернії від 9,4 до 75% домогосподарств орендували землю, у Херсонській — від 18 до 67%, Полтавській — від 39 до 70%, в окремих регіонах Чернігівщини — від 40 до 59% [40, 76–77, 156–160]. Слід зазначити: орендовані селянами площі мали продуктовий характер, надлишків понад необхідні харчові норми не давали, і з точки зору госпрозрахунку були збитковими [Див.: 40, 145–154, 170; 41, 240; 42, 306–307; 43, 20–21]. Отже, оренда землі, не будучи джерелом грошових надходжень, водночас об’єктивно вимагала їх витрат на своє існування.

Враховуючи натуральний характер селянського господарювання та водночас спроможність хліборобської верстви сплачувати податки, здійснювати викупні та орендні платежі, купувати промислові товари, виникає питання: де ж українські землероби-гречкосії брали гроші?

Пореформена доба породила специфічний механізм взаємодії селянського господарювання з товарно-ринковим простором. «Велика реформа» 1861 року

викликала різке зростання фінансових видатків хліборобської маси. На зміну натуральним повинностям по відношенню до поміщиків прийшли грошові зобов'язання перед державою: викупні платежі за землю, земський збір, подушні податі та інші. Усі вони, порівняно з дореформеними, збільшилися в абсолютних величинах [44, 221, 223].

Загроза опинитися в податковій заборгованості не залишала хліборобам альтернативи — грошові зобов'язання перед державою виконувалися шляхом вимушеної реалізації вирощеної продукції на ринку, незважаючи на те, що її, у кращому випадку, ледве вистачало для прохарчування [Див.: 45, 206–207, 213–217, 232; 46]. Однак навіть продавши весь урожай, селянам не вистачало коштів для сплати податків. На кінець 1899 р. заборгованість селянства з оподаткування складала у Волинській губернії 4% від встановлених обсягів, Катеринославській — 9%, Київській — 6%, Подільській — 7%, Полтавській — 4%, Таврійській — 19%, Харківській — 46%, Чернігівській — 6% [23, Табл. к гл. XIII].

Селянські врожаї спродувалися в період вкрай несприятливої цінової кон'юнктури — восени, коли відбувалося циклічне зниження цін. Покупцями продукції виступали скупники — дрібні торговці та агенти торговельних фірм, які за безцінь забирали результати хліборобської праці і практикували близько 40 способів «дурити на вагах» [Див.: 47, 116–117, 175, 184–188, 237–238, 257, 269–272]. Від селян-виробників до споживачів товарна маса проходила через 5–6 посередницьких структур, які наживалися на селянській праці [48, 54].

Після вимушеного продажу врожаю восени — згодом селянство вже купувало продовольство для свого харчування, але за новими підвищеними, зимовими та весінніми, цінами. Щорічні збитки від такої процедури продажу-купівлі для хліборобських мас Російської імперії сягали 90–115 млн руб., що майже дорівнювало сумі подушної і оброчної податі та викупних платежів за рік [45, 232] і збільшувало видатки на хліб та худобу на 200–300% [49, 10].

Селянське господарювання набувало товарного характеру, інтегрувалося в ринкове середовище не внаслідок своєї модернізації, не шляхом упровадження нових агротехнічних методів, а існуванням механізмів нещадного викачування матеріальних ресурсів із землеробського люду, ігноруванням державою елементарних людських прав та інтересів селян.

Система збуту селянами зерна та інших продуктів була механізмом поповнення фінансових ресурсів держави та утримання торговців. Не маючи належних умов для забезпечення самих себе, хліборобська верства шляхом інтеграції в товарно-ринковий простір утримувала інші, у тому числі й паразитуючі прошарки суспільства.

Реалізація продукції селянських господарств на ринок з метою віднайдіння коштів для сплати податків лише посилювала фінансові проблеми — зумовлювала чергову, ще більшу, викликану сезонним коливанням цін, потребу в грошових ресурсах для придбання продовольства.

Віднайдіння коштів на продукти харчування, а також інші видатки відбувалося різними способами. Одним із них було взяття грошей у борг. Найкращими кредиторами виступали родичі, сусіди, друзі тощо, які, як правило, позики

давали безвідсоткові [50, 91; 51, 5]. Ще більш вигідними кредиторами виступали волосні каси, сільські банки та позичкові мирські капітали, яким селяни вважали нормальним не віддавати позичені гроші [Див.: 52, 186–191].

Однак по мірі зростання фінансових потреб, все більший потік селян спрямовувався до лихварів, у ролі яких виступали заможні селяни, поміщики та сільські торговці. Приватні кредитори чинили жорстокий визиск хліборобів як шляхом встановлення високих відсоткових ставок, так і різноманітних маніпуляцій та шахрайських дій. У другій половині XIX ст. кредит для селян під заставу врожаю, землі та рухомого і нерухомого майна коштував від 20 до 240% річних [33, 56; 53, 6–6 зв.; 54, 346 зв.–347; 55, 47, 53–54, 58–59, 75, 133; 56, 19; 57, 19].

На рубежі XIX–XX ст. до позичок вдавалися близько 65% селянських домогосподарств [Див.: 58, 6]. Лихварські ставки коливалися в межах 60–200% і поєднували як фінансові, так і натуральні зобов'язання сторін [59, 1–2]. За неповними даними, наприкінці XIX ст. селянські маси Російської імперії по відсоткам за позики щороку сплачували лихварям 200 млн руб. [60, 440].

Осіння продаж урожаїв та позики приватних кредиторів втягували селянство у сферу товарно-ринкових відносин, але матеріальних ресурсів їм не давали. Найнадійнішим джерелом фінансових надходжень селянства виступали сезонні заробітки по найму, реміснича діяльність та надання різноманітних послуг.

На кінець XIX ст. до 800 тис. українських селян знаходили застосування своїм силам у сфері кустарно-ремісничої промисловості [Підрах. за: 61, 216, 218], а на початок 1910-х років — близько півмільйона. Майже 10% селянських домогосподарств брало участь у цьому виді економічної діяльності [62, 214; 63, 43; 64, 27]. Заробітки селян-кустарів коливались у межах від декількох десятків до ста і навіть більше рублів на рік [Див.: 27, Отдел II, 344, 354–357, Отдел IV, 57–58; 8, Отдел II, 1586–1882; 65, 516].

За різними підрахунками, кустарне виробництво українських губерній напередодні Першої світової війни давало від 27 до 72% промислової продукції Наддніпрянщини [66, 31]. А в межах імперії на долю кустарів припадало 10% щорічних оборотів промислового виробництва [67, 22].

Крім кустарно-ремісничої діяльності, селянство для поновлення грошової частини бюджету займалося й торгівлею, рибальством, візництвом, мисливством, тощо. Відомо, що у 1900 р. грошові надходження середньозаможних селянських сімей Полтавщини від різноманітних занять, не пов'язаних із землеробством, могли досягати 40 руб. [35, №45, 4–5]. У 1910 році селяни Старобільського повіту Харківської губернії від вказаних видів діяльності отримували в середньому 75,5 руб. на одне господарство [7, 128–129].

Найдоступнішим способом грошового забезпечення була робота за наймом. Про динаміку чисельності хліборобів-заробітчани свідчить кількість виданих населенню посвідчень особи, що траплялося в разі відходу за межі постійного місця проживання. У перше пореформене десятиліття в українських губерніях було видано більше 1,2 млн паспортних бланків та відпускних білетів,

у 1870-х рр. — у чотири рази більше — близько 4,4 млн. У 1880-х рр. — майже у вісім разів більше, ніж у 1860-х рр. — понад 8,2 млн [Підрах. за: 61, 222, 226]. Якщо врахувати, що хліборобам для працевлаштування за місцем проживання паспорти були не потрібні, то поширення найманої праці було значно більшим. Очевидно, усі селянські сім'ї тією чи іншою мірою заробляли кошти за межами своїх господарств. Відомо, що наприкінці 1890-х років на Правобережжі до 90% домогосподарств підтримували своє матеріальне становище шляхом праці за наймом, отримуючи в середньому 44 руб. на рік [34, 66]. На початку XX ст. не менше 44% селянських господарств формували ринок найманих робітників [68, 102].

Грошові доходи від роботи за наймом були невеликими. За рік безперервної праці селяни могли заробити 50–80 руб. Але основна маса селян наймалася сезонно і, зазвичай, одержувала мізерні кошти [Див.: 61, 234–237]. У той же час саме це джерело фінансових ресурсів було найдоступнішим для хліборобських мас. Разом із кустарно-ремісничою діяльністю та рештою неземлеробських занять воно давало можливість селянству тією чи іншою мірою задовольняти потреби в грошах.

Реалізація селянськими господарствами продукції власного виробництва, користування кредитними послугам, купівля промислових товарів, робота по найму — невід'ємна частина соціально-економічної дійсності XIX — початку XX ст., яка є свідченням безпосереднього залучення хліборобської маси до системи товарно-грошових зв'язків. Але суб'єктність землеробів у ринкових відносинах забезпечувалася фіскальною політикою держави та поєднувалася з досить архаїчними формами господарювання і нещадною експлуатацією селянства. Сформована на той час інфраструктура економічного життя, яка тільки викачувала ресурси із землеробського люду, практично не давала можливості селянським господарствам перетворитися у повноцінних суб'єктів товарного виробництва. Щоправда, на початку XX ст. проблемами модернізації сільськогосподарського виробництва активно розпочали займатися органи влади і самоврядування та громадськість. Впровадження досягнень агрономії, застосування новітньої техніки, забезпечення ефективного товарного постачання і збуту продукції селян-виробників, їх кредитування шляхом розвитку кооперації почало набувати конкретних обрисів. Однак, воно не змогло ні суттєво вплинути на агротехнічну модернізацію селянського господарювання, ні призупинити наростання невдоволення землеробських мас. Побудований податковою політикою держави та приватними торговельними і фінансовими структурами ринковий механізм викачування матеріальних ресурсів очевидно і був об'єктивною основною революційних виступів селянства на початку XX ст.

1. Див.: *Теплицький В.П.* Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60–90-ті роки XIX ст.) — Київ, 1959; *Пойда Д.П.* Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866–1900 гг.). — Днепропетровск, 1960; *Анфимов А.М.* Экономическое положение и классовая борьба крестьян Европейской России. 1881–1904 гг. — Москва, 1984; *Присяжнюк Ю.П.* Соціальне становище

- українського селянства Правобережної України в 60–90 рр. XIX ст.: автореф. ... канд. іст. наук. — Донецьк, 1997; *Сажко В.В.* Проблеми аграрних перетворень в Україні у 1900–1913 роках: історико-політичний аспект: автореф. ... канд. іст. наук. — Чернівці, 2005; *Нечитайло В.В.* Становлення селянського господарства фермерського типу в Україні: історична ретроспектива і сучасний стан: автореф. ... док. іст. наук. — Львів, 2006; *Раєвський С.М.* Сільське господарство Лівобережної України наприкінці XIX — на початку XX ст.: автореф. ... канд. іст. наук. — Київ, 2006; *Терещенко В.Д.* Роль іпотечних банків у проведенні столипінської аграрної реформи в Україні (1906–1916 рр.): автореф. ... канд. іст. наук. — Черкаси, 2006; *Макарець С.В.* Виробництво і збут продукції сільського господарства в губерніях Лівобережної України на рубежі XIX–XX ст.: автореф. ... канд. іст. наук. — Запоріжжя, 2009; *Десятников І.В.* Наймана праця у сільському господарстві України в кінці XIX — на початку XX століття. — Черкаси, 2010; та ін.
2. Сводный сборник по статистическому описанию Полтавской губернии в 1882–1889 годах. — Полтава, 1903. — Вып. 2.
 3. *Постников В.Е.* Южно-русское крестьянское хозяйство. — М., 1891.
 4. Из Елисаветградского у. Херсонск. губ. // Сельский хозяин. — 1889. — № 12.
 5. *Книпович Б.Н.* К вопросу о дифференциации русского крестьянства (Дифференциация в сфере земледельческого хозяйства). — СПб., 1912.
 6. *Арнольд В.* Общие черты агрономической техники и сельскохозяйственной экономики крестьянских хозяйств Херсонского уезда // Сборник Херсонского земства. — 1901. — № 4.
 7. *Чаянов А.В.* Бюджеты крестьян Старобельского уезда. — Харьков, 1915.
 8. Труды Комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. — СПб., 1882. — Вып. VIII.
 9. Свод данных о состоянии сельского хозяйства в Полтавской губернии (по сообщениям корреспондентов) за 15 лет (1886–1900 гг.). — Полтава, 1904.
 10. Сельское и лесное хозяйство России. — СПб., 1893.
 11. *Высоцкий и Абросимов.* Очерк состояния животноводства в Полтавской губернии // Хозяйство Полтавщины. — 1923. — № 13.
 12. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДІАК). — Ф. 442. — Оп. 537. — Од. зб. 150.
 13. Конярство УСРР (За даними воєнно-кінського перепису 1924 р.) // Українське скотарство. — 1927. — № 2.
 14. *Аліфонов П.* До питання як поліпшувати селянську курку на Україні // Українське скотарство. — 1927. — № 8–9.
 15. *Янсон Ю.* Опыт статистического исследования о крестьянских наделах и платежах. — СПб., 1877.
 16. *Осадчий Т.И.* Крестьянское надельное землевладение в Херсонской губернии в связи с платежами крестьян. — Херсон, 1894.
 17. Свод статистических сведений по сельскому хозяйству России к концу XIX века. — СПб., 1902. — Вып. 1.
 18. Статистический справочник по аграрному вопросу. — М., 1917. — Вып. 1.
 19. Сільське господарство України. — Одеса, 1921.
 20. *Чубинский П.П.* Инвентарь крестьянского хозяйства // Записки Юго-Западного отдела Императорского Русского географического общества. — К., 1875. — Т. II.
 21. *Липский В.Я.* Бюджет и инвентарь крестьянского хозяйства // Харьковский сборник. — 1887. — Вып. 1.

22. *Базилевич И.А.* Опыт подворно-статистического исследования Супруновской волости. — Полтава, 1881.
23. *Бехтеев С.С.* Хозяйственные итоги, истекшего сорокапятилетия. — СПб., 1906. — Т. II.
24. *Рклицкий М.В.* Статистический справочник по Югу России. — Полтава, 1910.
25. *Мануилов.* Поземельный вопрос в России // Аграрный вопрос: Сб. ст. — Изд. 2-е. — М., 1906.
26. *Маресс Л.Н.* Производство и потребление хлеба в крестьянском хозяйстве // Влияние урожаев и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства. Статьи. — СПб., 1897.
27. Труды Комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. — СПб., 1880. — Вып. V.
28. Извлечения из сведений собранных для комиссии и других источников. Системы и способы ведения хозяйства // Доклад Высочайше учрежденной Комиссии для исследования нынешнего положения сельского хозяйства и сельской производительности в России. — СПб., 1873.
29. *Васильчиков А.* Землевладение и земледелие в России и других европейских государствах. — СПб., 1876.
30. Сводный сборник по статистическому описанию Полтавской губернии в 1882–1889 годах. — Полтава, 1900. — Вып. 1.
31. *Карышев Н.* Крестьянские внаемные аренды. — Дерпт, 1892.
32. Труды Комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. — СПб., 1881. — Вып. VII.
33. *Рева И.М.* Киевский крестьянин и его хозяйство. — К., 1893.
34. *Осадчий Т.И.* Земля и землевладельцы в Юго-западном крае (на Украине, Подолии и Вольни): Опыт статистико-экономического исследования. — К., 1899.
35. *Падалка Л.* Про вжитки полтавських хліборобів // Рідний край. — 1906. — № 42, 43, 45, 46.
36. *Бойков Н.С.* Потребительная кооперация в Киевской губернии. — К., 1910.
37. *М.И.* Кооперация и дороговизна жизни // Наше дело. — 1909. — № 1.
38. Обзор текущей литературы. К вопросу о возроджении жизни // Экономическая жизнь Подолии. — 1914. — № 4.
39. Свод статистических материалов, касающихся экономического положения сельского населения Европейской России. — СПб., 1894.
40. *Мануилов А.А.* Аренда земли в России в экономическом отношении // Очерки по крестьянскому вопросу: Сб. ст. — М., 1905. — Вып. II.
41. *Каблуков Н.* Об условиях развития крестьянского хозяйства в России: Очерки по экономии землевладения и земледелия. — Изд. 2-е. — М., 1908.
42. *Косинский В.А.* К аграрному вопросу. Вып. 1. — Одесса, 1906.
43. *Кущенко Г.А.* Крестьянское хозяйство в Суражском уезде Черниговской губернии по двум переписям — 1882 и 1911 г. — Чернигов, 1916.
44. *Лященко П.И.* Очерки аграрной эволюции России. — Т. I. — СПб., 1908.
45. *Голубев П.* К вопросу о причинах экономического упадка сельского населения и помещичьего хозяйства // Юридический вестник. — 1892. — Т. XII, кн. 2.
46. *Голубев П.* Подать и народное хозяйство // Русская мысль. — 1893. — Кн. VI. Отдел 2; Кн. VII. Отдел 2.

47. *Сазонов Г.П.* Вопросы хлебной промышленности и торговли, разработанные земскими учреждениями (1865–1890 гг.). — СПб., 1891.
48. *Григорович М.* Гуртовий продаж хліба // Народний календар «Село» на 1911 р. — К., 1911.
49. *Катаев Н.* Сельский кредит и крестьянское хозяйство в России. — М., 1902.
50. *Осадчий Т.И.* Щербатовская волость Елисаветградского уезда Херсонской губернии: Историко-этнографическое и хозяйственно-статистическое описание. — Херсон, 1891.
51. *Киниский И.* Заметки о нашей сельской жизни // Основа. — 1862. — Жовтень.
52. *Бородаевский С.В.* Свод трудов местных комитетов по 49 губерниям Европейской России: Кредит. — СПб., 1904.
53. ЦДІАК. — Ф. 442. — Оп. 711. — Спр. 94.
54. ЦДІАК. — Ф. 442. — Оп. 534. — Од. зб. 282.
55. Сельский кредит в Полтавской губернии. — Полтава, 1895. — Вып. II.
56. *Соколовский П.А.* Судо-сберегательные товарищества в России по отзывам литературы. — СПб., 1889.
57. *Осадчий Т.И.* Крестьянское товарищеское землевладение в Херсонской губернии. — Одесса, 1897.
58. *Бородаевский С.В.* Нужды мелкого кредита по мнению местных деятелей. — СПб., 1904.
59. *Анциферов А.М.* Мелкий кредит, его организация и значение в России. — Харьков, 1903.
60. *Герцеништейн М.Я.* Мелкий кредит // Нужды деревни по работам комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Сб. ст. — СПб., 1904. — Т. II.
61. Материалы Высочайше учрежденной 16 ноября 1901 г. Комиссии по исследованию вопроса о движении с 1861 по 1900 г. благосостояния сельского населения средне-земледельческих губерний, сравнительно с другими местностями Европейской России. — Ч. 1. — СПб., 1903.
62. *Буриштейн Е.* До питання про стан кустарної промисловості на Україні // Червоний шлях. — 1926. — № 4.
63. *Зарудний С.* Кустарно-промислова кооперація України у 22 році // Українська кооперація. — 1923. — № 3.
64. *Платонов И.* Современные производственные возможности кустарной промышленности // Українська кооперація. — 1923. — № 4–6.
65. *Морачевский В.* Кустарная промышленность // Россия к концу XIX века. — СПб., 1900.
66. Кустарная промышленность на Украине // Вестник кустарной промышленности. — 1922. — № 3–4.
67. *Зарудний С.* Кустарна промисловість // Кустарна промисловість та кустарно-промислова кооперація УРСР. Праці. — Харків, 1927.
68. *Десятников І.В.* Чисельність найманих робітників у сільському господарстві Наддніпрянської України на зламі XIX–XX ст. // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. — Черкаси, 2003. — Вип. 50.